

שמשון ויגודר

ההיסטוריונים החדשים העניקו הכשר אקדמי לרעיונות מרכזיים בביקורת הציונות שצמחו

בשנות השישים בתנועת מצפן. בשעתה, היתה זו קבוצה שולית ודחויה. אולם היה רגע אחד בו

חדרה למרכז סדר היום הישראלי. אנשי מצפן היו מעורבים בהתארגנות הפנתרים השחורים

והחרידו את הממסד, שחשש מן הקשר בין מזרחים מתקוממים לשמאל אשכנזי רדיקלי.

שנים קודם לכן. הרקע לשתי הפרישות היה ביקורת על הקומוניזם הסובייטי, שהושפעה מהתפתחויות בשמאל העולמי, וביקורת על קוצר ידה של הדוקטרינה הסובייטית המקובלת להתמודד עם המציאות המיוחדת במזרח התיכון. הפורשים גרסו שהקומוניזם הסובייטי מתעלם ממה שנתפס בעיניהם בתור "הסתירה המרכזית" באזור, דהיינו הסכסוך הלאומי בין ישראל לעולם הערבי. בין חברי הקבוצה היו משה מחובר, מרצה למתמטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים, עקיבא אור, ימאי שהשתתף בשביתת הימאים והיה אז סטודנט לפיסיקה, ג'אבר ניקולא, אינטלקטואל ערבי מחיפה, עודד פילבסקי, סטודנט שנעשה אחר כך לעמיל מכס, חיים הנגבי, עיתונאי שנעשה לימים אחד מדפריה העיקריים של מצפן, ומילא תפקידי מפתח בגלגולים מאוחרים יותר של השמאל הרדיקלי. הקבוצה הראשונה מנתה בשיאה כארבעים איש. הפעילות העיקרית בשלב הראשון לקיומה היתה רעיונית. אנשי הקבוצה היו נפגשים באופן סדיר לערבי עיון וקריאה בכמה "תאים" נפרדים. הם למדו את כתבי אבות הציונות וכתבים מרקסיסטיים קלאסיים. אחת לכמה זמן היו התאים נפגשים ל"אספה כללית". בתאים היו "חברים" ו"אוהדים". מצטרפים חדשים לתאים היו תחילה "מועמדים" ונזקקו להמלצות חברים ותיקים ואחר כך להסכמת התאים כדי להתקבל כחברים מן המניין.

כעבור זמן קצר ניכרו תוצאות ראשונות של הפעילות הזאת בדמות העיתון מצפן, שמאז 1965 הופיע באופן סדיר, ובו מסות ומאמרים בשאלות מדינה, חברה ותרבות. כבר בשלב מוקדם זה הופיעו התימות העיקריות בביקורת הציונות. בניגוד לעמדת המפלגה הקומוניסטית, גרסו אנשי מצפן שאי אפשר להבין את המציאות הישראלית רק מנקודת מבט מעמדית ויש להכפיף את הניתוח המעמדי לניתוח לאומי. הם הציגו את הציונות כתנועה קולוניאלית בלי מדינת אם, ואת המפעל הציוני כמפעל התנחלותי בעיקרו. הסיסמה הציונית על "עם ללא ארץ וארץ ללא עם" הוצגה כבלוף; כיבוש הארץ, הקרקע והעבודה הוצגו כפרקטיקות קולוניאליות וחלק בלתי נמנע מן האידיאולוגיה הציונית. בעניינים אלה, הטרימו אנשי מצפן את התיזות העיקריות של ההיסטוריונים החדשים ושל

סתיו 1967. חמישה תלמידי תיכון מירדנים מירושלים כותבים כרוז זועם המכוון אל באי כנס היסוד של תנועת ארץ-ישראל השלמה. הם מביעים בו זעזוע מדיבורים על גאולת הארץ ועל שחרור השטחים ויישובם ומתריעים מפני הסכנה הטמונה בהם. בתמימותם הם מחלקים את הכרוז-זים בין באי הכנס, שקורעים את הכרוזים ומכים אותם מכות נמרצות. המפגש עם אלימות הימין הוא להם בית ספר פוליטי ראשון שהופך אותם לשמאלנים בעלי תודעה. כעבור זמן קצר הם ימצאו את דרכם לשורות תנועת מצפן.

הייתי אחד הנערים האלה. לא גדלנו בבתים פוליטיים ולא השתייכנו לשום תנועה פוליטית, אבל סלדנו משיכרון הכוח ומהאופוריה שאחרי מלחמת 1967. השוטטות בעיר העתיקה והפגישות עם פלסטינים שם עוררו בנו שאלות רבות. אחרי ההתקלות הטראומטית עם אנשי הימין התחלנו לחפש קשר עם אנשי שמאל. זכרנו את דן עומר, סופר, משורר, עיתונאי ומו"ל לעת מצוא, מהתקופה שבה שבת לפני בניין ראש הממשלה בגלל פסילת ספרו, אלוהים בג'ינס, על ידי הצנזורה. עומר, שהיה אוהד מצפן, הוציא אז לאור באופן בלתי לגלי גם דו"ח על רצח שיטתי של פליטים חוזרים בגשר דמיה, פיצוצי בתים ומעצרים מנהליים בשם שתיקה. יחד עם עומר חילקנו את שתיקה כלילות בתיבות הדואר. באמצעותו התוודענו לכמה מפעילי תנועת מצפן בירושלים, שנהגו לשבת בקפה טעמון מול הכנסת הישנה. טעמון היה אז מקום מפגש יוצא דופן שהצטופפו בו אנשי שמאל רדיקלים, אמנים, סטודנטים מבצלאל, מרצים מן האוניברסיטה, יוצאי כל המחתרות, צעירים שזה מקרוב הגיעו מחו"ל, אנשי ימין, אנשי עולם תחתון, עיתונאים וסתם בטלנים. הרעיונות של אנשי מצפן והמפגש החברתי עם הבוהמה הירושלמית של טעמון, חוללו בנו תמורה עמוקה. למשך כמה שנים נעשינו לחברי מצפן מושבעים.

תנועת מצפן נוסדה בשנת 1962 בעקבות מיזוג בין שתי קבוצות פורשים מהמפלגה הקומוניסטית. הקבוצה האחת שבסיסה בירושלים ובתל-אביב, שפרשה זה מקרוב, התחברה לקבוצת טרוצקיסטים מחיפה, חלקם פועלים יהודים יקים וחלקם אינטלקטואלים ערבים, שפרשו כמה

5. סעדיה מרציאנו בהפגנת הפנתרים השחורים בכיכר הדווידקה בירושלים, 1971.

6. דניאל כהן בנדיט, ממנהיגי מרד הסטודנטים בצרפת, נואם באודיטוריום וייס באוניברסיטה

העברית בירושלים בעת ביקורו בארץ, לצדו דן בן-אמוץ, 1970.

7. כרזה וארונות מתים בהפגנת הפנתרים השחורים בכיכר הדווידקה, 1971.

8. צ'ארלי ביטון, ממנהיגי הפנתרים השחורים, 1971.

הסוציולוגים הביקורתיים. מסקנתם היתה שיישוב הסכסוך בין ישראל לערבים והתפתחות חברה ישראלית צודקת מחייבים לחתור לדה-ציוניזם ציה של מדינת ישראל, לביטול חוק השבות ולהשבת הפליטים.

אנשי מצפן עסקו גם בשאלות פנים, הצביעו על מתחים מעמדיים בחברה הישראלית ועל ניצול הפועלים המזרחים והפלסטינים. בביקורת החריפה שלהם על ההסתדרות הדהדו קולות שנשמעו גם מימין: ההסתדרות אינה יכולה לקיים את כפל תפקידיה, כאיגוד מקצועי וכבעלת מפעלים והון בלי לבגוד באינטרסים של הפועלים, שאותם היא אמורה לייצג. במקביל פיתחו אנשי מצפן ביקורת שיטתית על המשטרים הריא-קציוניים במדינות ערב ועל המשטר הסובייטי וגרורותיו במזרח אירופה. אנשי הרוח המרכזיים בקבוצה בשנותיה הראשונות היו ג'אברה ניקולא, משה מחובר ועקיבא אור. שני האחרונים הציגו כבר ב-1962 את עיקרי השקפתם על הסכסוך היהודי-ערבי בספר שלום שלום ואין שלום, שהוציאו לאור בהוצאה עצמית. הם ניתחו את הקשר בין יחסי חוץ ופנים בישראל (גם בכך הטרימו את עבודתם של הסוציולוגים הביקורתיים) והציגו חזון של מזרח תיכון סוציאליסטי, שנכללה בו תביעה לזכות הגדרה עצמית ליהודים במסגרת "השתלבות במרחב".

ב-1965 חברו אנשי מצפן ל"תנועת העולם הזה כוח חדש", שייסדו אורי אבנרי ושלום כהן, עורכי השבועון העולם הזה. המלחמה שפרצה ביוני 1967 פירקה את השותפות הזאת בגלל חילוקי דעות חריפים ביחס אליה. רוב אנשי העולם הזה ראו בה מלחמת "אין ברירה", והיו שותפים להתרוממות הרוח הלאומית בעקבות הניצחון הישראלי. אנשי מצפן ומיעוט מחברי העולם הזה שחברו אליהם, ראו במלחמה המשך לתוקפנות הציונית ולמגמות ההתפשטות שלה. מיד עם תום המלחמה הם הצביעו על התוצאה הבלתי נמנעת שלה – הכיבוש, הזהירו מפני השלכותיו ההרסניות וטבעו את קריאת ההתנגדות הראשונה: "הלאה הכיבוש". מודעה שפרסמו בתשלום בהארץ, כמה שבועות אחרי המלחמה, קראה לסגת מהשטחים מיד, בנימוק שהיה בו שילוב של התנגדות מוסרית וראייה פוליטית מפוכחת: עם שכובש עם אחר אינו יכול להיות חופשי, דיכוי מוביל להתנגדות שמובילה לדיכוי נוסף. זמן-מה היו אנשי מצפן מבודדים לגמרי בהתנגדותם לכיבוש; רק שנה אחרי המלחמה הצטרפו לעמדתם אנשי שמאל נוספים. באותה תקופה הצטרפו למצפן פלסטינים-ישראלים והחלו מגעים ראשונים עם פלסטינים בשטחים הכבושים. בעקבות מגעים אלה החלו אנשי מצפן ואוהדים כדן עומר – ראשונים מבין חוגי השמאל – לחשוף את הפרקטיקות האלימות של צבא הכיבוש ולתעד את התמסדות משטר הכיבוש הישראלי בשטחים.

זמן קצר לפני פרוץ המלחמה נסעו משה מחובר ועקיבא אור לאנגליה ללמוד וללמד ואחר כך השתקעו בה. הם חברו לחוגי שמאל בלונדון ופגשו גם פלסטינים גולים. בן שיחם העיקרי היה סעיד חממי, איש אש"ף. זה היה דיאלוג ראשון בין אנשי שמאל ישראלים לנציגי אש"ף. אחרי המלחמה הגיע ללונדון גם שמעון צבר, סופר, משורר וקריקטוריסט, שהחל להוציא שם כתב-עת ישראלי אנטי-ציוני באנגלית, Israel Imperial News.

אחרי זמן חברו הגולים הישראלים בלונדון לאנשי שמאל אחרים ששהו בלונדון, בפריס ובברלין והוציאו כתב-עת בשם חמסין.

אבל הקשרים הבינלאומיים של מצפן התפתחו קודם כל בישראל עצמה. אחרי המלחמה הצטרפו לתנועה גם צעירים יהודים ממדינות המערב ומדרום אמריקה שהגיעו לארץ עם גל "המתנדבים", ה"היפים". אלה הביאו אתם לארץ רעיונות חדשים, כיוונים חדשים בביקורת חברת השפע במערב ובניתוח היחסים בין הגושים ובין "העולם הראשון" ל"עולם השלישי", וכמובן את כל סממניה של תרבות-הנגד המערבית: מוסיקה חדשה, מתירנות מינית וסמים. האירועים האלימים וההתפתחויות האינטלקטואליות שהסעירו את "השמאל החדש" במערב מצאו הד נרחב בחוגי מצפן. הקבוצה היתה מוקד של תסיסה אנטי אמריקנית וקיימה שורת הפגנות נגד ארצות-הברית בגין חלקה במלחמת וייטנאם. לאנשים היתה תחושה, שגם אם הם מיעוט מבוטל בחברה הישראלית הם אוונגרד המחובר לתנועה מהפכנית עולמית ולהתרחשות ההיסטורית הממשית. באוויר עמד ריח של מהפכה קרבה. למהפכה הזו יחברו כל הכוחות המתקדמים והיא תסחוף גם את המזרח התיכון כולו.

התכונה המהפכנית רק הגבירה את תחושת הוודאות של מיעוט הרואה את האור בקרב המון שעניו סומא על ידי אידיאולוגיות שמרניות וריאקציוניות: קפיטליזם, אימפריאליזם וציונות. ויחד עם אלה גברו המחלוקות, על קצו של יוד ועל עניינים שברומו של עולם. היו כמובן מאבקי כוח אישיים, אבל אלה התנסחו תמיד, בלי יוצא מן הכלל, סביב חילוקי דעות אידיאולוגיים. סלע המחלוקת העיקרי הוא דוגמה מובהקת למנגנון של התקה (displacement): איך יש לפרש את התהליכים העוברים על ברית-המועצות, שהביקורת עליה החריפה אחרי הפלישה לפראג ב-1968? האם מדובר במדינת פועלים מנוונת או במהפכה קומוניסטית שאיבדה את דרכה וכוננה משטר של קפיטליזם מדינתי? הפילוגים שהחלו להתרחש על רקע המחלוקות האלה מאז ראשית שנות השבעים לא נגעו לעניין העיקרי שבגללו הפכו אנשי מצפן למיעוט מבוטל בחברתם: ביקורת הציונות, האידיאולוגיה והפרקטיקות, נושאים שעליהם היתה בתנועה הסכמה מלאה. היו אמנם חילוקי דעות ביחס לפתרון המוצע לסכסוך הישראלי ערבי, אבל שני הפתרונות נראו אז רחוקים ממרכז הקונסנזוס הישראלי כמעט באותה מידה. במצפן תל-אביב, שם בלטו חיים הנגבי, עודד פילבסקי, שלמה זנד ואהוד עין-גיל, דגלו בחלוקת הארץ לשתי מדינות על בסיס עקרון ההגדרה העצמית של שני העמים. במצפן ירושלים, עם אריה בובר, מיכאל ורשבסקי ולאח צמל, התנגדו גם לחלוקת הארץ וגם לעקרון ההגדרה העצמית הלאומית כבסיס לפתרון הסכסוך. הפתרון המועדף היה מדינה חילונית דמוקרטית, שיהודים ופלסטינים יהיו בה אזרחים שווים זכויות. כאמור, הוויכוח הזה לא היה הציר העיקרי בפילוג. לפי מיטב המסורת של התפצלות השמאל הרדיקלי באירופה, יצאו ממצפן שני פלגים טרורקיסטיים, לפי שני כיווני הביקורת על ברית-המועצות, ופלג אחד מאואיסטי. כשהמהפכה בוששה לבוא ומשטר הכיבוש הישראלי בשטחים החל להכות שורש ולשגשג היו כמה

9. שמשון ויגודר, פעיל במצפן ובפנתרים השחורים, ושרה רמז (ללה), פעילת שמאל, 1969.
10. הפגנת מצפן מול שגרירות ארה"ב בתל אביב נגד הכיבוש ונגד מלחמת וייטנאם, 1969.
11. הפגנת הפנתרים השחורים בהשתתפות אנשי מצפן, כיכר הדוידקה בירושלים, 1971.
12. כרזה של תנועת כך: ארץ ישראל השלמה וממלכת ירדן כ"שטחים מוחזקים" על רקע חלון ראווה של סופרמרקט בירושלים, 1971.

מחברי מצפן שהרחיקו לכת. אילן הלוי, שכבר היה בעל עבר מהפכני בחו"ל, חזר לפריס והצטרף באופן רשמי לאש"ף. אודי אדיב ודן ורד האשימו את אנשי מצפן ב"הזדנבות אחרי הציונות" והקימו מחתרת יהודית ערבית שביקשה בסוריה קשר לחזית העממית הפלסטינית, כדי לקדם את המאבק המהפכני נגד המדינה הציונית.

כל אותה עת נתפס האוונגרד של מצפן על ידי רוב רובם של הישראלים, ובכלל זה על ידי רוב אנשי השמאל, בתור "שוליים סהרוריים". התייחסו אליהם כאל מצורעים אבל טרחו להזכיר אותם שוב ושוב כדי לשלול את כל מה שייצגו. כל איש ציבור ועיתונאי שכיבד את עצמו תקף אותם, אבל רק בודדים טרחו להתמודד ברצינות עם טיעוניהם. רק מעטים נזדעקו כשהצרו את צעדיהם, באמצעות צנזורה, מעצרי בית ומעצרים מינהליים לפעילים הערבים ונוכחות קבועה של השב"כ, שעקב וסכסך כפי יכולתו. אבל היה רגע אחד שבו מילאו כמה חברים וחברים לשעבר במצפן תפקיד מפתח בהיסטוריה החברתית של ישראל, הרגע בו נולדו הפנתרים השחורים. התצלומים של מאיר ויגודר המוצגים להלן מתעדים את אנשי מצפן, בעיקר סביב הרגע הזה ומנקודת המבט שלו.

זה היה בירושלים, בתחילת 1971. היינו שלושה צעירים אשכנזים בשנות העשרים המוקדמות שעזבו את מצפן, רפי ברוך, יגאל נח (שכינויו "העז") ואנוכי. אמרנו אז שעזבנו בגלל ויכוחי הסרק הכיתתיים, ואולי היו סיבות נוספות שנשכחו. יחד עם כמה צעירים אשכנזים אחרים חברנו לקבוצת צעירים מזרחים שהחלה להתארגן אז בשכונת מוסררה. עובדת סוציאלית אחת אמרה להם שהם מדברים כמו הפנתרים השחורים באמריקה וזה נורא, והם אימצו מיד את השם. דיברנו אתם על שמאל, על מאבקים אנטי קולוניאליים, על דיכוי התרבות המזרחית, ועל האינטרס של התרבות השלטת לסכסך בין מזרחים לערבים. למדנו מהם מהי מצוקה חברתית ומהו קיפוח עדתי ורכשנו באמצעותם פרספקטיבה נוספת להבנת המצב הישראלי. בילינו יחד, האזנו למוסיקה ועישנו חשיש, שחיבר באותה תקופה בירושלים ערבים ויהודים, אשכנזים ומזרחים.

מן ההתחלה ניסינו לגייס חברים במצפן לפעולה בשכונות. אי אפשר לחולל מהפכה עם "לומפן-פרולטריון", אמרו לנו רבים, כפי שצריך להשיב לפי מיטב כללי הניתוח המרקסיסטי. אבל היו אחרים שהיו מוכנים לנסות והצטרפו לפגישות. יחד עם אחי הצעיר מאיר ויגודר, יגאל נח ודני לויט הסתובבתי עם החבר'ה ממוסררה בעיירות פיתוח ובשכונות בכל הארץ, מפצים את הבשורה, כותבים יחד כרוזים, כשהאשכנזים מספקים קשרים ומעט הון תרבותי. המיומנות הפוליטית שרכשנו במצפן סייעה בארגון ההפגנה הראשונה. ידענו, למשל, שכדי להפגין צריך לבקש רשיון וגם איך לעשות זאת. אולם כשהפנתרים חתמו על הבקשה להפגנה הם נדחו על ידי המשטרה, שפתחה מיד במעצרי מנע. קודם נעצרו הפעילים המזרחים. כמה מן האשכנזים המשיכו לחלל כרוזים שקראו להפגנה, ותוך זמן קצר נעצרו גם הם. המשטרה הרחיקה את העצורים מירושלים ופיזרה אותם בבתי סוהר בכל הארץ. ההפגנה התקיימה בכל זאת, בלי רשיון (11.3.1971). אנשי מצפן ואנשי שמאל

אחרים, שחבריהם בין העצורים, ניצלו את המצב במהירות, הפעילו רשתות קיימות של קשרים והתסיסו את השמאל כולו.

להפגנה בירושלים הגיעו אלפים. זה היה רגע של מפנה. מעצרים של האשכנזים הביאו המונים להפגנה הראשונה, שקבעה את הפנתרים בתודעה הציבורית ואילצה את ראש הממשלה, גולדה מאיר, להגיב. השלטונות נחרדו מן הצירוף המסוכן המסתמן בין מצוקה מזרחית ורדיקליות אשכנזית שמאלנית ועשו הכל כדי לפרקו. שוטרים דרוזים פיזרו את ההפגנות במקום שוטרים מזרחים שהיו שם קודם. הם השתמשו במים צבועים המסמנים את המפגנים, כמו שנוהגים עד היום בשטחים. אלימות המשטרה התסיסה את השכונות וגררה תגובות אלימות, אבל אנשי מצפן והפנתרים טוענים עד היום שבקבוקי המולוטוב שהושלכו בירושלים בתום אחת ההפגנות הסוערות יותר (18.5.1971) היו פרובוקציה של המשטרה. האלימות הגואה היתה עילה נוחה לבלשי המשטרה ולסוכני השב"כ להגביר את הלחץ על הפעילים. הטרידו אותם, התעללו בהם פה ושם, ניסו להלביש תיקים עליהם, ביצעו מעצרים והשתילו סוכנים, אבל גם הציעו לפעילים הבולטים סיוע בדיוור ובעבודה. אחד מהאנשים הבולטים במוסררה הצטרף לפנתרים בעידוד השלטונות בתביעה לסלק את השמאלנים ולנהל מאבק עדתי "לאומי". רטוריקה עדתית-לאומית זו הובילה בסופו של דבר לפילוג הפנתרים, להקמת הקבוצה "פנתרים כחול לבן", ולסימון הפעילים המזרחים הבולטים כצ'רלי ביטון וסעדיה מרציאנו כ"שמאלנים". אבל בעת ובעונה אחת היא הכשירה את הטענה על קיפוח עדתי ואפשרה לקבוע את אפליית המזרחים בלב סדר היום הציבורי.

כשהפנתרים יתפצלו וישקעו, אנשי מצפן יהיו שוב מחוץ לתמונה, באזור המוקצה של הקשת הפוליטית. שם ינודו להם שוב בגיחוך, ובעיקר יתעלמו מהם. יעברו עוד שנים עד שאפשר יהיה להיווכח, גם ממרכז הזירה הפוליטית, עד לאן הגיעו הרעיונות שתנועת מצפן היתה בית גידול, וכמה גדול החוב שהשמאל הישראלי כולו חייב לאותה קבוצה. כשיופיעו ההיסטוריונים החדשים והסוציולוגים הביקורתיים, הם יעניקו לכמה מן הרעיונות האלה גושפנקה אקדמית. הכינוי "פוסט-ציונות" שמודבק לכיוון הביקורתי הזה על ידי כמה מן השותפים לו, ובעיקר על ידי מתנגדיו, אינו יכול לטשטש את העקבות שמוליכות מאוניברסיטאות באר-שבע ותל-אביב של סוף שנות התשעים לקפה טעמון הירושלמי של שנות השישים. נכון שמכשיר הביקורת העיקרי, השיטה המרקסיסטית, כמעט עבר מן העולם, וודאי שאין לו כמעט קיום בצורה שבה הופעל אז בקרב השמאל החדש. אבל התובנות העיקריות של מצפן ביחס לציונות, למדינה היהודית ולסכסוך היהודי-פלסטיני, נראות היום נכוחות מתמיד – נכונות, ואפילו נבואיות, מנקודת מבטם של מבקרי הציונות ומתנגדיה; כאלה שאי-אפשר יותר להתעלם מהן מנקודת מבט ציונית.

שמשון ויגודר – פסיכולוג, תל-אביב

מאיר ויגודר – הפקולטה לאמנויות, אוניברסיטת תל-אביב

13. הפגנת הפנתרים השחורים בכיכר ציון בירושלים, 1971.

14. הפגנה נגד מלחמת וייטנאם (בכרזה: ניצחון לוויאטקונג) מול שגרירות ארה"ב בתל-אביב,

1969, מחזיק בכרזה מיכאל (מיקדו) ורשבסקי, לפני הכרזה סילביה קלינגברג.

15. שוטר מצויד באלה ובמצלמה בהפגנת הפנתרים השחורים בירושלים, 1971.

16. כרזה (תחי המהפכה הסוציאליסטית) בהפגנת מצפן, 1971.